

“SIK” SÖZCÜĞÜNÜN KÖKENİ ÜZERİNE

Serkan ŞEN*

ÖZET

Bu makalede Türkçenin yaygın niteleyicilerinden biri olan sık “seyrek karşıtı; kesif, yoğun” sözcüğü üzerinde durulacaktır. Sözcük, belirtilen anlamıyla Türk dili tarihi içinde ilk kez Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü'l-Edep'te karşımıza çıkar. Divanü Lûgat-it-Türk'te sık'a Oğuzca olduğu belirtilerek “az” anlamının verilmiş olması dikkate değer bir durumdur. İlk bakışta, Türkçenin eklenme yapısını göz önünde tutarak, sözcüğün sı- fiiline getirilen -k ekiyle türetildiğini düşünmek mümkündür. Ancak sı- fiilinin sık sözcüğünü türetebilecek anlam içeriğine sahip bir görünümü şimdiye dek tanımlanamamıştır. Eski Uygur Türkçesi dönemine ait daha önce yayımlanmamış bir yazma üzerine yaptığımız çalışmada sı- fiilinin “toplanmak bir araya gelmek” anlamı tespit edilmiştir. sı-“tan türeyen başka sözcükleri de aydınlatabilecek bu bulguyu konun uzmanlarının ilgisine sunmayı amaçlayan yazımızda öncelikle sık sözcüğün Türkçenin gelişme ve yayılma alanlarındaki yeri tespit edilmiştir. sık'ın kökeni ile ilgili değişik görüşler aktarıldıktan sonra değinilen görüşlerin eleştirisi yapılmıştır. Berlin Turfan koleksiyonunda Mainz 752 (T III 84-74) numarasıyla kayıtlı oldukça büyük boy bir kitap sayfasının ölçülerinde olan el yazması içinde geçen sı- fiilinin “toplanmak” anlamı üzerinde yoğunlaşarak bu fiilin Eski Türkçede hangi bağlamlarda kullanıldığı belirtilmiştir. Uygurlardan kalan Budist çeviri külliyyatı içinde Daşakarmapathāvādanamālā türünü andıran yazmadaki veriden hareketle sık'ın, başlangıçta “tazyik etmek” anlamındayken Uygurca metinlerde “bir araya gelmek, toplamak” karşılığında da görülebilen sı- fiiline dayandığı karşılaştırmalı bir yaklaşımla ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: sık, etimoloji, Eski Türkçe, Uygurca

ON THE ROOT WORD OF ‘SIK’

ABSTRACT

In this article, one the most used modifier in Turkish sık “dense (opposite of wide apart)” will be discussed. The word firstly appear in Mukaddimetü'l-Edep, which is a Khorezmian Turkish text in the history of the Turkish Language. It is also remarkable the word included in Divanü Lûgat-it-Türk by stressing that it is from Oghuz Dialect and means “little”. At first glance, by considering Turkish way of articulation, it is possible to say that the word sık derived from sı- by adding this verb -k affix. It has not been ascertained that the verb sı- has a meaning that enable to lexicalize ‘sık’. In a study we have

* Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, El-mek: serkansen@omu.edu.tr

conducted on a unpublished manuscript from Uyghur Turkish period, the verb *sı-* means gather, come together. At first we ascertained the place of 'sık' in the development and range in Turkish in our article aim show this finding, which can illuminate other words derived from 'sı-' to the authorities. After different views were given the views were criticized. We focused the 'sı-' verb which is in Berlin Turfan collection numbered Mainz 752 (T III 84-74) which means to 'gather' then we show the word context in old Turkish. Form *Daśakarmapathāvādanamālā* genre in Buddhist translation corpus at first 'sık' means to pressure, it can be derived from 'sı' means to gather discussed comparatively.

Key Words: sık, etymology, Old Turkish, Uighur

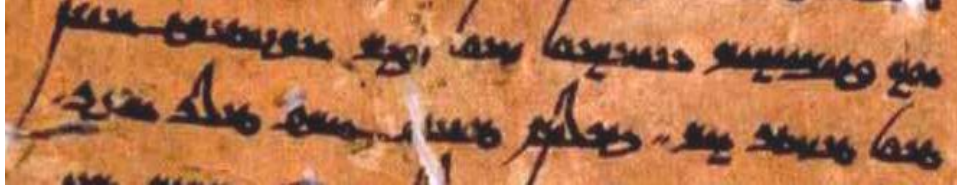
Giriş

Türkiye Türkçesinde “seyrek karşıtı; kesif, yoğun” karşılığında kullanılan *sık* sözcüğü bu anlamıyla ilk kez Harezmi Türkçesi metinlerinden *Mukaddimetü'l-Edep*'te (Yüce 1993: 175) görülür. Kıpçak (KTS: 234, CC: 165), Çağatay (San: 63) sahaları ile Batı Türkçesi (TTS V: 3411, KG: 17b₅ [289]; Argenti: 234) metinlerinde aynı anlamda varlığını sürdüren sözcüğe günümüzde Azeri (AZTS: 140) ve Türkmen (TÜTS: 574) Türkçelerinde rastlamak mümkündür. *sık*'ın kökenine ilişkin değişik görüşler mevcuttur. Tuncer Gülensoy, DLT'teki *sık* “az” sözcüğüyle *sık* “seyrek karşıtı” sözcüklerini ilişkilendirmiş, her iki sözcüğün kuramsal bir **sı-* kökünden geldiğini ifade etmiştir (TKBS: 766). Sevan Nişanyan da DLT'deki *sık* “az” ile “seyrek karşıtı” anlamındaki *sık* arasında bağlantı kurmuştur. Nişanyan'a göre Eski Türkçedeki *sı-* “kırmak, kısmak” fiiline –Ik eki getirilerek *sık* “kısa, kesik, az” sözü türetilmiş, bu söz zamanla ‘kısa’ anlamından ‘kısa aralıklı’ anlamına geçiş yapmıştır (Nişanyan 2007: 429).

DLT'te Oğuz diyalektine ait olduğu vurgulanarak *olarda koy sık ol* “Onlarda koyun azdır” (DLT: 500 [II 214]) cümlesinde örneklendirilen *sık* “az” sözcüğünün kavramsal açıdan ters istikamette gelişim göstererek “seyrek karşıtı” anlamına bürünmesi oldukça güçtür. Varsayılan anlam değişimini izleyebilecek başka verilerin bulunmaması durumu daha da güçleştirmektedir. Etimolojik kaynaklarda Eski Türkçedeki *sıg* “sığ” ile DLT'teki *sık* “az” aynı başlık altında ele alınmaktadır (ED: 804, EWTS: 415, TKBS: 763). Eski Türkçedeki *g~k* nöbetleşmesi yanında her iki sözcük arasındaki anlam yakınlığı da böylesi bir etimolojik yaklaşımı desteklemektedir. Ayrıca çağdaş lehçelerde *sıg* “sığ” sözcüğünün yalnızca Türkiye Türkçesinde görülmesi DLT'teki *sık* “az” sözcüğünün Oğuz diyalektine ait olduğu açıklamasıyla örtüşmektedir. Sıralanan gerekçeler ışığında DLT'teki *sık* “az” sözünü, *sıg* “sığ” sözcüğünün türevi olarak kabul etmekte sakınca yoktur. Bu durumda *sık*'ın anlamında “az”dan “yoğun, seyrek karşıtı”na doğru gerçekleştiği varsayılan değişimin *sıg* “sığ” sözcüğü için de geçerli olması beklenir. Oysa *sıg* “sığ” böylesi bir anlam değişimi geçirmemiştir. Gelinek noktada *sık* “seyrek karşıtı; kesif, yoğun” için DLT'teki *sık* “az” sözcüğünden başka bir çıkış noktası aramak yerinde olacaktır.

sık “seyrek karşıtı, yoğun” sözcüğünün kökenini açıklamada mevcut verilerin yetersizliği farklı bulguları devreye sokmayı gerektirmektedir. Eski Uygurca metinleri içeren Berlin koleksiyonunda T III 84-74 (Mainz 752) numarada kayıtlı bir yazma parçasının 17-19. satırları şöyledir:

Turkish Studies

anta ötrü ol bramanlar yığılıp sıp bir ikintikâ inçe tép téstiler gavdam toyın negü tédi erki “Bunun üzerine o brahmanlar toplanıp birbirleriyle şöyle söyleştiler: Gavdam rahip ne dedi ki?”¹. Kalın sıradan k ve g seslerini ayıran bir imla ile yazılan metindeki *yığılıp sıp* “toplanıp” ikilemesi dikkate değerdir. İkilemede *sı-* fiili *yığıl-* “yığılmak” fiiline yakın anlamda “bir araya gelmek, toplanmak” karşılığında geçmektedir. Tarihî metinlerde “kırmak, parçalamak” anlamıyla ve bu anlama dayalı soyut kullanımlarıyla (ED: 782_a) öne çıkan *sı-*’ın tarafımızdan tespit edilen bu anlamı *sık-* fiilinde muhafaza edilmiştir. Eski Türkçede -(X)k- ekinin fiillere gelerek kuvvetlendirme yapabildiği (OTWF: 649) düşünülürse *sı-* ve *sık-* fiilleri arasındaki anlam ilişkisi daha iyi kavranabilecektir. Orhon yazıtlarındaki ileri öğelerden *sabın sı* “hatırını kırmak” deyiminde (Tekin 2004: 5) yer alabilen *sı-* fiilinin Türkçenin kadim sözcüklerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Zira fiilin deyim gibi ileri bir öğenin kurucusu olabilmesi için hayli köklü bir geçmişinin bulunması gerekir. *sı-*, yazıtlardaki *udlıkın sıyu urtu* “Uyuluğunu kırarak vurdu” (KT: D₃₆ [48]) ifadesinde “kırmak, parçalamak” anlamındadır. *üç otuz balık sıdı* “Yirmi üç şehri zapt etti” ifadesinde (T: 19 [9]) ise “baskın yapmak, fethetmek, zapt etmek” karşılığındadır. Ötüken Uygurlarından kalan Şine Usu yazıtındaki *sälängäkâ sika sançdım* “Selenge ırmağında sıkıştırıp mızrakladım” (ŞU: D₄ [39, 59]) cümlesinde *sı-*’a, “sıkıştırmak” anlamıyla *sık-* fiilinde saklanmış halde rastlanır. Uygurca yazmalarda geçen *tämirlig kısqaçların luuların küncit ikşu kamış osuglug sıkarlar tangarlar* (BT IX: 82₁₉ [205]) “...Demirli kıskaçlarla, değirmenlerle susam, şeker kamışı gibi sıkarlar”; *uzun tonluglarag basınguçı sıkıguçı taar bolur* (BT XXIII: B₀₅₃ [55]) “...Kadınları sıkın darlıkta olur” örneklerinde de aynı durum gözlenir.

Türkçenin elimizdeki en eski yazılı ürünlerinde *sı-*’ın farklı içeriklerde kullanılması sözcüğün anlamındaki çeşitlenmenin erken dönemlerde gerçekleştiğini düşündürmektedir. Yazıtlarda yer aldığı örnek bağlamlara bakarak *sı-*’ın “kırmak” ve “tazyik etmek” gibi iki farklı anlam ekseninde gelişim gösterdiği ifade edilebilir. Bununla birlikte tazyik etmek anlamının kırmaktan mı; kırmak anlamının tazyik etmekten mi doğduğunu kestirmek hayli zordur. Tazyik etmenin kırmadan önceki bir aşama oluşu, “zapt etmek, fethetmek, baskın yapmak” şeklindeki soyut kullanımla “tazyik etmek, basmak” arasındaki yakın ilişki ve *sı-*’ın *sık-* “sıkıştırmak” fiilini türetebilecek olgunluğa daha yazıtlar döneminde erişmesi gibi etkenler göz önünde tutularak “tazyik etmek” anlamının daha eski olduğu tahmin edilebilir. Bu görüşü destekleyen bir başka delil ise Eski Uygurca yazmalarda geçen *sika-* fiilidir². TT VIII’in dizininde *sika-*’a “sıkıştırmak” anlamı verilmiş, ardından soru işareti konularak meselenin tartışmalı olduğu ifade edilmiştir. Metindeki *tögümim sıkazunlar* ibaresi eseri yayımlayan Gabain tarafından “...Tohumumu sıkıştırırsınlar” biçiminde çevrilmiştir (TT VIII: K₃ [61]). Gabain, açıklamalarında *sika-*’ın Batı Türkçesinde yaşayan *sık* sözcüğünden türemiş olabileceğini dile getirmiştir (TT VIII: [63]). Daha sonraki dönemlerde gerçekleştirilen Uygurca metin yayımlarında da *sika-* fiiline rastlanır. Ht IX’daki *ıduk äligläri üzä töpüsün sıkazun* (Ht IX: 50₁₀ [115]) “...Mübarek elleriyle başını sıvazlasın”; *Daşakarma*’daki *yumşak äligin başların töpülärin yarlıkançuçı köjülin sürdi sıkadı* (Daşakarma:

¹ www.bbaw.de/forschung/turfanforschung/dta/mainz/images/mainz0752_seite1.jpg genel ağ adresinden yazmanın tümünün fotoğraflarına erişilebilmektedir. Yazmanın tamamı, Türk Dil Kurumu tarafından 04 - 06 Haziran 2011 tarihlerinde düzenlenen Beşbalıklı Şinko Şeli Tutung Anısına Uluslararası Eski Uygurca Araştırmaları Çalıştayı’nda “Eski Uygurca Dört Brahman Öyküsünden Bir Parça” başlığıyla tarafımdan sunulan bildiriye işlenmiştir.

²TT VIII’deki *sika-* fiiliyle *sı-* arasında ilişki kurulabileceği yönündeki görüşünü benimle paylaşan Doç. Dr. Bülent Gül’e bu vesileyle teşekkür ederim.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

1141 [138]) “...Yumuşak eliyle başlarını, merhametli gönülle, sıvazlasın” örneklerinde fiil “sıvazlamak” anlamındadır. *Daşakarma*’da sözcüğün *sür-* fiiliyle ikileme oluşturması bu tespiti doğrulamaktadır. *sıka-* fiili DLT’te de görülmektedir. *ol anıg başın sıkadı* “O, onun başını sıvazladı” (DLT: 563 [II 289]) cümlesinde fiil “okşamak, sıvazlamak” anlamı taşır. Bu bilgiler ışığında TT VIII’deki *tögümim sıkazunlar* ibaresini “...Tohumumu (toprakla) sıvazlayarak gömsünler” şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Kanaatimce *sıka-* fiili, *sık* tabanına +a- eki getirilerek türetilmiştir. Dolayısıyla, Uygur ve Karahanlı metinlerinde fiilin “sıvazlamak” karşılığında kullanımına bakarak *sıka-*’ın geldiği *sık* ismini *sı-*’ın “kırmak” anlamıyla değil “(sert ya da yumuşak) tazyikte bulunmak” anlamıyla ilişkilendirmek daha mantıklı görülmektedir. Gelinen noktada, *sı-* fiilinin Talat Tekin tarafından uzun ünlülü sözcükler arasında değerlendirildiğini zikretmekte fayda vardır (Tekin 1995: 104). Tekin uzun ünlülerle ilgili çalışmasında bu seslerin dildeki izlerini sürerken kapalı hecelerdeki uzun ünlülerin bazen hece sonunda kısa bir ünlü türetebildiği tespitinde bulunmuştur (Tekin: 155-156). Buradan bakıldığında, *sıka-* fiilinin *sı.k-* tabanındaki uzun ünlüye bağlı bir a türemesiyle kurulduğu ihtimali de gözden irak tutulmamalıdır.

sı-’tan türeyen *sık-* fiilinin Eski Uygurca metinlerdeki “bunaltmak, acı vermek, can sıkılamak” anlamı üzerinde ayrıca durmak gerekir. *Altun Yaruk*’taki *ämğäkliglär üzüksüz ägirä sıkıp busuyur* “(AyKaya: 367₁₈ [218]) “...Eziyetliler aralıksız kuşatarak sıkıp bunaltıyor”, *adınlarığ sögmämäk tokımamak sıkımmamak tañmamak ürkütmämäk korkıtmamak* (AyKaya: 220₂₀ [154]) “Başkalarını söğüp dövmemek, sıkıp bunaltmamak, ürkütüp korkutmamak...”; *Maytrisimit*’teki *kişi köñülün tara sıkı sav sözlämäk* (BT IX: 122v27 [64]) “...İnsanın gönlünü sıkarak söz söylemek...” örneklerinde fiilin bu anlamı gözlenebilmektedir. Sözcüğün ruhen sıkılmayı anlatmasından hareketle Orhon yazıtlarında geçen *sıgıtçı* “ağıtıcı, ağlayıcı” (ED: 807_b) sözcüğünü *sı-* “tazyik etmek” köküyle ilişkilendirmek mümkündür. Bu çerçevede sözcük şu aşamaların ardından oluşmuş olmalıdır: *sı-* “tazyik etmek” > *sı-k-* “baskı altına almak, acı vermek, can sıkılamak” > *sı-k-ıt* “acı, keder, inleyiş” > *sı-k-ıt+çı* ~ *sıgıtçı* “acı veren, keder veren, ağıtıcı”. Böylelikle Gabain’in *sıgıtçı* için öngördüğü kuramsal **sıg-* kökü de (Gabain 2000: 55) aydınlanmış olacaktır. Aynı şekilde Eski Türkçedeki *sız-* “sızmak, erimek, zayıflayıp güçsüzleşmek” (*sı-* > *sı-z-* “tazyik altında incelmek, güçsüzleşmek”), *sış-şış-* “şişmek” (*sı-* > *sı-ş-* “tazyik sonucu şişkin duruma gelmek”), *sık-* ~ *sıg-* “sığmak” (*sı-* > *sı-k-~sıg-* “bastırılmak, sığdırılmak”), *sıg* “sığ” (*sı* > *sı-g* “bastırılıp derinliğini yitirmiş, incelmış”) sözcüklerinin *sı-* “tazyik etmek” fiiline dayandığı düşünülebilir.

Sonuç olarak *sık* “seyrek karşıtı; kesif, yoğun” sözcüğünün başlangıçta “tazyik etmek” anlamındayken Uygurca metinlerde “bir araya gelmek, toplamak” karşılığında görülebilen *sı-* fiiline dayandığı söylenebilir. *sı-*’a Eski Türkçede sıfat yapabilen *-(O)k* eki (OTWF: 224) getirilerek *sık* sözcüğünün türetildiği anlaşılmaktadır.

KISALTMALAR - KAYNAKÇA

- Argenti** ADAMOVIĆ, Milan (2009). *Floransalı Filippo Argenti'nin Notlarına Göre (1533) 16. Yüzyıl Türkçesi*, Çev. Aziz Merhan, Ankara: TDK Yayınları.
- AyKaya** KAYA, Ceval (1994). *Uygurca Altun Yaruk. Giriş, Metin ve Dizin*, Ankara: TDK Yayınları.
- AZTS** ALTAYLI, Seyfettin (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I- II*, İstanbul: MEB Yayınları.
- BT IX** TEKİN, Şinasi (1980). *Maitrisimit Nom Bitig, Die uigurische Übersetzung eines Werkes der Buddhistischen Vaibhasika-Schule, 1. Teil: Transliteration, Übersetzung, Anmerkungen*,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

- Berlin: Akademie der DDR. Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie. (Berliner Turfantexte IX)
- CC GRÖNBECH, K.** (1992). *Kuman Lehçesi Sözlüğü Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, çev. Kemal Aytaç, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Daşakarma SHOGAİTO, Masahiro** (1998). *Daşakarmapathavadanamala*, Kyoto: Nakanishi Printing.
- DLT DANKOFF, Robert- KELLY, James** (1982, 1984, 1985). *Mahmûd al -Kaşgarî: Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân lugât at-Turk) I-III*, Washington: Harvard Üniversitesi Basımevi
- ED CLAUSON, Sir Gerard** (1972). *An Etymological Dictionary of Pre- Thirteenth- Century Turkish*, Oxford: Clarendon Press.
- EWTS RÄSÄNEN, Martti** (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki: Suomalais- Ugrilainen Seura.
- GABAİN, A. Von** (2000). *Eski Türkçenin Grameri*, Çev. Mehmet Akalın, Ankara: TDK Yayınları.
- Ht IX BARAT, Kahar** (1993). *The Uygur Xuanzang Biography Volume IX*, Cambridge- Massachusetts: The Committee on Inner Asian and Altaic Studies in partial fulfilment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in the subject of Inner Asian and Altaic Studies Harvard University.
- KG AKKUŞ, Muzaffer** (1995). *Kitab-ı Gunya*, Ankara: TDK Yayınları.
- KT TEKİN, Talat** (1995). “Köl Tigin Yazıtı”, *Orhon Yazıtları –Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk-*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- KTS TOPARLI, Recep ve diğerleri** (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.
- NİŞANYAN, Sevan** (2007). *Sözlerin Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü*, İstanbul: Adam Yayınları.
- OTWF ERDAL, Marcel** (1991). *Old Turkic Word Formation A Functional Approach to the Lexicon Vol.I-II*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- San CLAUSON Sir Gerard** (1960). *Sanglax, A Persian Guide to the Turkish Language by Muhammad Mahdi Xan*, London: Messrs. Luzac and Company Ltd.
- ŞU AYDIN, Erhan** (2007). *Şine Usu Yazıtı*, Çorum: KaraM Yayınları.
- T TEKİN, Talat** (1994). *Tunyukuk Yazıtı*, Ankara: Özener Matbaacılık.
- TEKİN Talat** (1995). *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*, İstanbul: Simurg Yayınları.
- TEKİN Talat** (2004). “Köktürk Yazıtlarındaki Deyimler Üzerine II”, *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Haz. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Ankara: Öncü Kitap, 3-6.
- TKBS GÜLENSOY, Tuncer** (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*, Ankara: TDK Yayınları.
- TTS TDK**, (1996). *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VI*, Ankara: TDK Yayınları.
- TÜTS TEKİN Talat ve diğerleri** (1995). *Türkmence Türkçe Sözlük*, Ankara: Simurg Yayınları.
- YÜCE, Nuri** (1993). *Mukaddimetü 'l-Edeb*, Ankara: TDK Yayınları